

TƏLİMDƏ PROBLEMLİ SİTUASIYADA TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİLLİYİ

Açar sözlər: *problemli situasiya, təlim, müstəqillik, öyrədiləcək material, qavrama mərhələsi, evristik müsahibə*

Ключевые слова: *проблемная ситуация, обучение, независимость, обучаемый материал, степень понимания, эвристический интервью*

Key words: *problematic situation, education, autonomy, educated material, level of understanding, heuristic interview*

Problem situasiyası tələbənin çətinliyə düşməsi çıxılmaz vəziyyətdə qalmasıdır. Problem isə çətinliyin konkret surətdə nədən ibarət olmasını, naməlumun (axtarılanın) tələbə tərəfindən dərk edilməsidir. Problemin həlli dərk olunmuş çətinliyin aradan qaldırılması, qarşıya çıxan naməlumun cavabının tapılmasıdır. Problem olan yerdə həmişə problem situasiyası da vardır: əgər tələbə çətinliyin nədən ibarət olduğunu bilirsə, deməli əvvəlcə çətinliklə üz-üzə gəlmişdir. Lakin problem situasiyanın yaranması hələ qoyuluşu deyildir. Şagird yalnız situasiyanı dərk etməklə gördüyü və eşitdiklərini keçmiş biliklərlə müqayisə etməklə məchulu ayırd edir. Problemi və onun həlli yollarını müəyyən edir.

Təlimdə qoyulan problem süni olmamalı, öyrədilən materialın məzmunundan təbii surətdə irəli gəlməlidir. Əgər öyrədilən materialda xeyli yeni anlayış və faktik məlumat varsa, bu vaxt onu problemli təlimi lüzumsuzdur. Çünki təlim tələbələrə yaradıcı qabiliyyətlərini inkişaf etdirməklə yanaşı, onlara faktik bilik də verməlidir. Tələbənin faktik biliyi, faktik məlumatı yoxdursa, onun zehni qabiliyyətinin inkişafı haqqında danışmağa dəyməz.

Problemi təlimin səmərəli tətbiqi ikinci növbədə müəllimin özündən asılıdır. Bu işdə yaxşı nəticə əldə etmək üçün o, ayrı-ayrı mövzuların və habelə dərslərin planlaşdırılmasında aşağıdakı şərtlərə əməl etməlidir: problemli təlimin tətbiqi ilə keçiriləcək dərsləri müəyyənləşdirməli; hansı dərstdə və hansı mərhələdə hansı problem situasiyasının yaradıcılığını dəqiqləşdirməli; problemin həllində qarşıya çıxan çətinlikləri və onların aradan qaldırılma yollarını tapmalı; lazım olacaq əyani, didaktik və habelə texniki vasitələri hazırlamalı mövzunu öyrənməmişdən əvvəl və ya sonra evə veriləcək təcrübi- tədqiqi çalışmalar hazırlamalı, tələbələrə təcrübə aparmaqla tapa biləcəkləri qanunauyğunluqları seçməli, bu işdə onlara mərhələlərlə köməyin sistemini işləməli; hər bir problemin həlli üçün lazım olacaq keçmiş biliklərin müəyyənləşdirib təkrar planına daxil etməli; hər dərslər üçün özünün fəaliyyəti ilə tələbənin fəaliyyətini ayrı-ayrılıqda planlaşdırmalı; öyrədiləcək materiala aid maraqlı faktları olan ədəbiyyat siyahısı tərtib etməyi tələbələrə məsləhət görməlidir.

Təlimin göstərilən bütün üsulları (mənimləmənin mərhələləri) prosesində problem situasiyası olar və lazımdır. Belə ki, qavrama mərhələsində müəllim hadisələr səviyyəsində problem situasiyası yaradır.

Təlimin marağının inkişaf etdirilməsi. Tələbənin təlim marağının inkişaf etdirmək üçün onda daxili tələbat yaratmaq lazımdır. Ən mühüm təlim motivi məhz mənəvi tələbatdan ibarət olmalıdır. Bəs motiv nədir? Motiv stimulun şüurda əks olunmasıdır. Stimul obyektiv, motiv subyektiv hadisədir. Nə üçün oxumaq? Nə üçün çalışmaq? suallarının cavabı həmişə motivlə bağlıdır. Motivlər isə müxtəlif və rəngarəngdir. Elə tələbə var ki, təriflənməyi sevir və buna görə də yaxşı oxumağa səy edir; elə tələbə var ki, müəllimə hörmət edir və onu sevdiyi üçün yaxşı oxuyur; elə tələbə var ki, bu və ya digər fəndən xoşu gəlir, ona görə də həmin fənnə xüsusi hazırlaşır; elə tələbə var ki, valideynlərindən qorxduğu üçün oxumağa can atır və s.

Çətinliyin həllindən, əməyin nəticəsindən həzz almaq.

Əməyin (oxumağın) ictimai mənasını dərk etmək.

Bilik, bacarıq və varlığın əhəmiyyətini başa düşmək.

Bilikdəki kəsiri anlamaq və onu aradan qaldırmağa can atmaq.

Həyatda öz yerini düzgün müəyyənləşdirməyə səy göstərmək.

Təlim marağı tələbənin təlim materialına, öyrənilən biliklərə fərdi münasibətidir. Bu marağın yaranmasında və inkişafında müəllimin mühüm rolu vardır. «Meyl» anlayışı isə tələbənin fənnə, biliyə yox, müəyyən fəaliyyət sahəsinə olan münasibətidir. Marağ - tələbənin fikrinin fənninə, biliyə doğru istiqamətləndirilməsidir. Bilik əldə etmək, fənni öyrənmək arzusu isə artıq onun tələbatı deməkdir. Müəllimin təlimin imkanlarından çıxış edərək yaratdığı marağ o zaman səmərəli olur ki, o, daxili tələbat yaratmağa gətirib çıxarsın. Nəticə etibarilə marağ aşağıdakı ardıcılıqla tələbə şəxsiyyətinin ayrılmaz cəhətlərindən birinə çevrilə bilər: tanıma refleksi («bu nədir?» sualına cavab axtarmaq)-həvəs (hər şeyi bilməyə can atmaq)-təlim marağı (fənnə, biliyə münasibət bəsləmək) -idrak marağı (həyatın sirlərini öyrənməyə can atmaq) - meyl (müəyyən fəaliyyət sahəsinə seçmək).

İzah metodu. Bu metodun vəzifəsi qavranılmış materiala və əldə edilmiş biliklərə əsasən tələbələrdə düzgün elmi məfhumlar formalaşdırmaqdan, səbəb-nəticə əlaqələrini başa salmaqdan ibarətdir. Ümumiyyətlə izah elmin başlıca funksiyasıdır, təlimdə isə əsas metodlardan biridir. Təlimi izah ilə elmi izah arasında ki, münasibətə nəzər salaq. Elmdə izah – öyrənilən obyektin mahiyyətini açır; məlum qanunlar arasında yeni qanunların müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Qneseoloji baxımdan təlimin izahının funksiyası elmi izahın funksiyasına uyğun gəlir: Müəllim izahın köməyi ilə mahiyyəti başa salmalı, tələbələrə məlum biliklər zəminində yeni biliklər əldə etmələrinə nail olmalıdır. «İzah» anlayışının qneseoloji, məntiqi və psixoloji aspektləri vardır. Qneseoloji aspekt məhz onun mahiyyətini açmağa xidmət edir. İzah öyrənilən obyektin dərk olunmuş əlamətləri ilə elmin məlum

qanunları arasındakı əlaqənin ifadəsidir. Tələbənin bildiyi anlayışlar yeni faktların izahı üçün vasitə yerində çıxış edir. Həm elmdə, həm də təlimdə nəzəri müddəalar külli miqdarda faktik material zəminində deyil, müəyyən çərçivədə götürülmüş material əsasında irəli sürülür.

Mütəxəssislər «anlama» anlayışı tədqiq etmiş və 4 hissəyə bölmüşlər: anlamama, az anlama, anlama, tam anlama. Məsələn, anlama belə göstərilir: tələbə zahiri əlamətlərdən daxili əlaqələrə keçir; konkret faktlardan çıxış edərək mühüm əlaqələri qeyri-mühüm əlaqələrdən seçə bilir. Tam anlama belə izah edilir: tələbə tək-tək faktlar əsasında ümumi qanun formulə edə bilir; mühüm əlaqələri sübut edə bilir.

Antologiya (varlığın inkişaf qanunları) və qneseologiya (idrakin inkişaf qanunları) problemlərini tədqiq edən mütəxəssislər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, induktiv metod təkcədə, ayrıca, xüsusidə ümuminin tapılmasına, meydana çıxarılmasına xidmət edir. Deduktiv metod isə öyrənilmiş ümumi əlamətin köməyi ilə xüsusiyyətin daha dərinə dərk olunmasına gətirib çıxarmalıdır. Deməli, həyatın dərk olunması xüsusidən ümumiyyə, eləcə də ümumidən xüsusiyyə istiqamətində, induksiya ilə deduksiyanın qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində cərəyan edir. Bunlar vahid idrak prosesinin iki tərəfi, iki cəhəti kimi qiymətləndirilməlidir.

Evristik müsahibə. Müəllim Feli sifətlər mövzusu keçərkən tələbələr qarşısına suallar qoyur: ağlayan uşaq / ağlağan uşaq birləşmələrindəki «ağlayan» və «ağlağan» / sözlərinin qrammatik fərqi nədən ibarətdir? Tələbələr «feldən düzələn sifətlər» mövzusu keçərkən öyrənmişlər ki, «ağlağan» sözü sifətdir. Ona görə də bu sözün sifət olmasını deyir, lakin «ağlayan» sözünün hansı nitq hissəsinə aid edildiyini şərh edə bilmirlər. Müəllim 2-ci sual verir: bu sözlərdən hansını inkar formasında işlətmək olar? (ağlayan-ağlamayan). 3-cü sual: ma inkar şəkilçisi hansı nitq hissəsinə artırılır? (felə). 4-cü sual: bu sözlərdən hansı felin əlamətini daşıyır? (ağlayan). 5-ci sual: bu sözlərin sintaktik funksiyası nədir? (hər ikisi cümlənin təyindir).

Müəllim-deyir: deməli, bunların oxşar hər ikisi təyin yerində çıxış edir, hər ikisi təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlir. Fərqli cəhətləri isə ondan ibarətdir ki, biri fel əlamətinə malikdir, digəri yox, elə sözlər vardır ki, onlar həm felin həm də sifətin əlamətini əks etdirə bilər. Kim deyər yazılmış məktub, yazdığım məktub, yazılan məktub, birləşmələrindəki felə və sifətə oxşar əlamətlər hansılardır?

1-ci tələbə-yazılmış sözü keçmiş zamana aid olduğu üçün feli oxşardır, təyin olduğu və sifətin sualına cavab veridiyinnə görə sifətlə oxşarlıq təşkil edir.

2 ci tələbə-yazdığım sözü də eyni əlamətə malikdir.

3 cü tələbə-yazılan sözü indiki zamanı bildirir (felə oxşar cəhəti), təyindir və hansı? sualına cavab olur (sifətə oxşar cəhəti).

M.-həm felin, həm də sifətin əlamətini daşıyan bu cür sözlərə, (fel'dən düzələn sifətlərdən fərqli olaraq), fe'li sifət deyilir. İndi özünüz elə fe'li sifətlər deyin ki, onlar felin müxtəlif əlamətlərini (zaman, inkar, təsdiq, təsir kateqoriyası, növ və s.) əks etdirlsin.

Göründüyü kimi, müəllim tələbələrə mövcud biliklərinə istinad edərək onların qarşısına düşündürücü suallar qoyur, tələbələr suallara cavab verməklə tədricən yeni mövzunu mənimsəməyə doğru irəliləyirlər. Evristik müsahibənin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Belə ki, tələbələr müəllimin rəhbərliyi ilə zehni axtarıqlara qoşulur, yeni biliyi müstəqil yolla mənimsəyirlər.

Göründüyü kimi, evristik müsahibə zamanı həm müəllim, həm də tələbə fəal olur. Ümumiyyətlə, müsahibənin bütün növləri üçün əsas əlamət odur ki, bu zaman təlim dialoq formasında, sual-cavab şəklində cərəyan edir. Sual-cavab isə məqsəd və məzmunundan asılı olaraq müxtəlif növlərə bölünür: bərpəedici müsahibə, evristik müsahibə və təkrarlama müsahibəsi. Bərpəedici müsahibə keçilmiş materialı tələbələrə yadına salmaq və onları yeni mövzunu mənimsəməyə hazırlamaq məqsədi ilə tətbiq olunur. Müsahibənin bu növü təkrarlama müsahibəsi ilə çox oxşardır. Başlıca fərq ondan ibarətdir ki, təkrarlama müsahibəsi dərsin tipində asılı olaraq xüsusi metod yerində çıxış edə bilər, bərpəedici müsahibə isə özünü daha çox priyom şəklində göstərir, yeni biliyin verilməsində başlanğıc mərhələ kimi təzahür edir. Evristik müsahibə, müsahibənin digər iki növündən fərqli olaraq, yeni bilik vermək üçün tətbiq edilir.

Evristik müsahibə metodu çox qədim tarixə malikdir. Tədqiqatçılar onu qədim yunan filosoflarından olan Sokratın adı ilə bağlayırlar (bu metoda bəzən Sokrat metodu da deyilir. Sokrat öz yetirmələrinə biliyi hazır şəkildə verməmiş onları düşündürücü sualların köməyi ilə həqiqəti dərk etməyə doğru istiqamətləndirmişdir. Şagird suala səhv cavab verəndə Sokrat səhvi düzəltmir əlavə suallar vasitəsilə suala düzgün cavabın verilmədiyini başa salmış. Sokrat öz metodunu belə xarakterizə etmiş: Doğum prosesində qadın necə əziyyət çəkirsə təlim prosesində də mənim tələbərim eləcə əziyyət çəkirlər. Mamaça uşağın doğulmasında hansı funksiyaları yerinə yetirirsə, mən də təlimdə həmin funksiyaları icra edirəm. Fikir həyat həqiqətləri mənim beynimdən çıxıb tələbələrə beyninə dolmur, əksinə, bilik onların öz beynindən hasil olur. Mən yalnız kömək edirəm.

Sokratın verdiyi təlimin mahiyyəti bundan ibarət idi: didaktik vəzifə irəli sürülür, həmin vəzifə tələbələrə diqqətini cəlb edirdi. Sonra müəllim öz suallarının və gətirdiyi nümunələrin köməyi ilə fikrin inkişafını istiqamətləndirir, alınan cavablar isə tələbənin düşüncə tərzini, fikrin real inkişafı haqqında müəllimə lazımı informasiya verirdi. Burada müəllimin məqsədi, yəni irəli sürülmüş didaktik vəzifə tələbənin öz məqsədinə (öyrənmə vəzifəsinə) çevrilir, müəllimlə tələbə arasında fəal əlaqə yaranır, tələbənin idrak fəaliyyəti müəllimin sualları vasitəsilə idarə olunurdu. Beləliklə, tələbə ziddiyyətləri dərk edir, materialı şüurlu surətdə başa düşürdü. Elə ki, məktəb kilsənin ixtiyarına keçdi, onda evristik təlimi doqmatik təlim əvəz etdi: idrak vəzifəsi yerinə təlim tapşırığı ortaya çıxdı, müəllimin sualları öyrətmə vasitəsi olmaq funksiyasını itirib, nəzarət vasitəsinə çevrildi. Artıq tələbə axtarıqlara qoşulmaq əvəzinə, əzbərciliyə meyl göstərdi. Bir sözlə, evristik müsahibənin əvəzinə sual cavab müsahibə meydana gəldi.

Evristik müsahibə dövründə biliyin yoxlanılmasına xüsusi vaxt sərf etmək lazım gəlmirdi, gündəlik təlim prosesində əks-əlaqə güclü idi və hər şey müəllimə aydın olurdur. Sual cavab müsahibə dövründə isə bilik tələbənin fəal iştirakı şəraitində mənimsənilmədiyindən müəllim biliyi yoxlamaq üçün xüsusi vaxt sərf etməyə məcbur oldu. Tələbənin fəallığının ortadan çıxması ilə əlaqədar olaraq onun təlim marağı azaldı və zorla oxutmaq (cəzalandırmaq) təlim motivinə çevrildi.

Evristik müsahibənin doqmatik təlimlə əvəz olunması xeyli davam etmiş, evristik müsahibədən uzun müddət təlimdə istifadə edilməmişdir. Evristik müsahibədən 50-ci illərin sonlarından başlayaraq geniş şəkildə istifadə olunur.

Hazırda təlim prosesində evristik müsahibə ilə problemli təlim bir birindən çətin fərqləndirilir, onların spesifik əlamətləri bəzən nəzərdən qaçırılır, bu da təsadüfi deyil hər iki anlayışın arasında oxşar cəhətlər çoxdur. Hətta pedaqogika tarixində elə şəxslər olmuşdur ki, evristik müsahibəni problemli təlimin xüsusi halı kimi şərh etmişdir. Məsələn, M.İ. Denkov “pedaqogika kursu” kitabının birinci hissəsində təlim metodlarını üç yerə bölmüşdür: doqmatik metod; genetik metod; Sokrat metodu. Müəllifin izahından məlum olur ki, o, genetik metod dedikdə məhz problemli təlimi nəzərdə tutur. Söhbət Sokrat metodundan gedərkən müəllif yazır: bu, genetik metod elə bir xüsusi halıdır ki, burada təlim işi dialoq şəklində cərəyan edir. İstər evristik müsahibədə, istərsə də problemli təlimdə tələbələr daha fəal olmaları, onların idrak qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, hər iki halda düşündürücü suallardan geniş istifadə olunması kimi bir sıra oxşar cəhətlər göstərilən anlayışların dəqiq fərqləndirilməsi işini xeyli çətinləşdirir. Bəs bunların başlıca fərqi nədən ibarətdir?

Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etməliyik ki, evristik müsahibə prosesində tələbənin əldə etdiyi yeni bilik əvvəlki biliklərin təbii davamı kimi meydana çıxır; burada müəllim elə suallar verir ki, tələbələr həmin suallara cavab vermək imkanına malik olurlar. Ona görə də irəli sürülmüş suala tələbədən cavab almaq zəruri olur. Problemli təlimdə irəli sürülən suala tələbə heç də həmişə cavab verə bilmir, burada tələbədən hökmən cavab almaq zəruri olmur. Məqsəd tələbəni müəyyən çətinliyə salmaqdan, məlum biliklərlə yeni veriləcək bilik arasında ziddiyyət yaratmaqdan, beləliklə də, tələbələrdə yeni materialı mənimsəmək üçün mənəvi tələbat yaratmaqdan ibarətdir. Tələbənin şüurunda ziddiyyətlərin toqquşması problemli təlimin ən xarakterik cəhətlərindən biridir. Evristik müsahibədə belə ziddiyyətlərin olması vacib deyildir və buna ehtiyac da yoxdur. Elə bu səbəbə görə də problemli təlimdə irəli sürülən suallara tələbələr, bir qayda olaraq, cavab verə bilmirlər, məsələnin mahiyyətini çox vaxt müəllim özü şərh etməli olur. Evristik müsahibədə isə tələbənin suala cavab verməsi vacibdir, o, bunu bacarmalıdır. Deyilənləri aydınlaşdırmaq üçün bəzi misalları nəzərdən keçirək.

İndi problem suallarla evristik müsahibədəki suallara bir də nəzər salaq: problem suallar ziddiyyət yaradırdı, evristik suallarda belə ziddiyyət görmürük; problem suallar tələbələri çətinliyə salırdı, evristik suallarda həmin çətinliyi görmədik; problem sualların cavabını müəllim izah edirdi. Evristik suallara tələbələr cavab verdilər; problemli təlim dialoq şəklində cərəyan etmirdi, evristik müsahibədə söhbət əvvəldən axıra qədər sual-cavab şəklində davam etdirildi.

Praktik bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasına xidmət edən vasitələrdən biri də təlim çalışmalarıdır. Bura şifahi çalışmalar (mətni əzbərləmək, səlis danışmaq,) yazı işləri (üzdənköçürmə, imla yazılar, ifadə və inşalar. Çalışmaların düzgün təşkili bacarıq və vərdişlər formalaşdırmağa xidmət edir.

Təlim prosesində heç bir metodu təklikdə başqalarından tam təcrid olunmuş şəkildə tətbiq etmək mümkün deyildir. Müəllim bu metodları təklikdə tətbiq etməyə can atarsa istədiyinə əsla nail ola bilməz. Dərsdə metodlar qarşılıqlı əlaqəyə girir; bu zaman onlardan biri vaxt etibarilə daha çox yer tutur və metod olmaq xüsusiyyətini mühafizə edir, digər metodlar yardımcı mövqeyə keçir və müvəqqəti olaraq metod olmaq əlamətini itirib priyomlara çevrilir. Metodlardan birinin yerinə görə müstəqilliyini saxlaması başqalarının onunla əlaqə şəraitində priyoma çevrilməsi bu iki anlayışın yəni “metod və priyom” anlayışlarının dialektikasını bir birindən keçə bilməsini sübut edən real faktır.

Təlim metodlarının qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsini, bu əlaqənin təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsindəki rolunu başa düşmək üçün ayrılmış tədqiqatların nəticələri qənaətbəxşdir.

Xarici dilin tədrisinin məqsədi tələbələrin təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. Hər bir fənnin tədrisi tələbələrdə məntiqi təfəkkürün inkişafı məsələsini qarşıya məqsəd kimi qoyur. Xarici dilin öyrənilməsinin də məqsədlərdən biri tələbələrdə məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək müstəqil düşünmə qabiliyyətini onlara aşılamaqdır. Tələbələr xarici dili öyrənməyə başlayarkən onlar hər şeyi müqayisə etməyə, nəticə çıxarmağa qadir olurlar. Öyrəndikləri məsələləri analiz edir, konkret fikir söyləyir müəyyən nəticələr çıxarırlar.

Tələbələr artıq keçilən materialı təsnif etmək onları müqayisə edərək fikir söyləmək cümlədə olan sözləri, sözlərdə olan səsləri ayırmaq onların hər birinə aid qayda söyləməyi bacarırlar. Bu isə verilən materialın yaxşı mənimsənilməsinə müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Magistr kadrlarının hazırlığı” haqqında 13 fevral, 1997-ci il, 15 №-li qərarı.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bülleteni. Xüsusi buraxılış. Bakı, 2004.
3. Əliyev H. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002.
4. Əliyev R. İ. Psixologiya. Bakı, Nurlan, 2008.
5. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Nurlan, Bakı, 2007.

6. Rüstəmov F.A., Dadaşova T.Y. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı, Nurlan, 2007.
7. Бурдин К.С., П.В.Веселов. как оформить научную работу. - М.: Высшая школа, 1973.
8. Кузин Ф. А. Магистерская диссертация. Методика написания, правила оформления и порядок защиты. М. 1998.

Самостоятельность студентов при проблематических ситуациях

Резюме

Статья повествует о самостоятельности студентов при обучении иностранному языку. Этого можно добиться вовлекая студентов в проблемную ситуфцию. В подобной ситуации они более ярко проявляют самостоятельность. При этом эффективно использовать метов эвристического интервью

Autonomy of students in problematic situations

Summary

This article deals with students autonomy in education. Involving students in problematic situations help them to use their own capacity in solving the problems. Heuristic interview is also used in this article.